

должна быть (в оригинале или переводе) на том языке, на котором говорит сам народ. Это неперемное условие успеха», – такої ж думки були і його соратники, члени «Громади» [1, 4].

Такі характеристики театральних вистав і реакції на них пересічного глядача, які примітив видатний літературний і суспільний діяч, не є простим спостереженням, а досить правильним й продуманим уточненням. Адже значення театрального мистецтва напряму залежить від успіху твору у головного споживача – театрального глядача. Донести мистецтво до простого народу було важко, але видатні драматурги XIX ст. упоралися з цим не легким завданням. Діячі культури, національно-свідома інтелігенція України зробили усе можливе, щоб український театр жив, щоб з його помостів лунала українська мова, українські народні пісні, жарти. Театр був сильним засобом для пробудження народного духу, це було не просто розважальне дійство, кожна п'єса несла у собі певні національні ідеї, якість повчання, мораль, ґрунтувалася на народних традиціях. Не всі могли читати, переважна більшість населення була неписьменна, а от спостерігати за дійством на сцені могли усі бажаючі, це був чи не найбільш ефективний метод для поширення національних ідей, для висміювання тогочасного ладу.

Члени «Громади» намагалися контролювати якомога більше закладів, пов'язаних із освітою, з поширенням знань, української мови, культури. Так, громадівці були і в архівній комісії (М. Коцюбинський, В. Коцюбинська, І. Шраг, Ф. Шкуркіна), членами правління Громадської бібліотеки (М. Коцюбинський, В. Коцюбинська, І. Шраг, Г. Коваленко, Л. Шрамченко), засновниками і керівниками Чернігівської «Просвіти» (М. Коцюбинський, В. Коцюбинська, І. Шраг), членами комісії по народній освіті (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, І. Шраг).

У 1906 р. під натиском громадськості царський уряд змушений був дозволити по всій Росії легальні освітні товариства «Просвіта». Механічно Чернігівська «Громада» припинила своє існування, а її члени перейшли до новоствореного товариства і продовжили боротьбу за українську культуру легально. Можливість легально здійснювати культурно-просвітницьку діяльність відкрила нові перспективи національно-культурного розвитку.

А. Верзилов так охарактеризував значення «Громади» для національно-культурного життя: «Щоб ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилося виявляти українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба хоч і потай, та так, щоб воно стало явним і закріпилося в житті, бо культура – то ж щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим. Тому громади, діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, підтримували і творили українську культуру, об'єднуючи видатніших і талановитіших людей з української інтелігенції, направляючи їх зусилля на справу національного відродження українського народу, культурного й політичного самовизначення. Чернігівська Громада серед інших громад, гадаю, займала не останнє місце» [5, 471].

Завдяки зусиллям громадівців щодо збирання, систематизації та публікації фольклорних матеріалів і етнографічних розвідок було збережено цілий пласт народної творчості, душу українського народу, яка криється у народних піснях, легендах, переказах. Учасники Чернігівської «Громади» доклали чимало зусиль, щоб не тільки зібрати й зберегти надбання українського народу, донести його до загалу, але і довести, що український народ має свою історію, свою неповторну культуру, традиції.

1. Грінченко Б. Народные спектакли. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1900. – 64 с.
2. Грінченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Томъ III. Песни. – Чернигов: Типография Губернского Земства. – 1899. – 765 с.
3. Грінченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Выпуск 1. Разказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – Чернигов: Типография Губернского Земства. – 1895. – 308 с.
4. Грінченко Б. Твори в двох томах. Т. 1. – К., 1963. – 603 с.
5. Грінченко М., Верзилов А. Чернігівська Українська Громада 1880–90 рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 463–487.
6. Євселевський Л. І., Фаруна С. Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. – К.: Знання, 1993. – 128 с.
7. Нежива Л. Листи Марії Загірної до Івана Липи // Слово і час. – 2000. – № 5. – С. 68–69.
8. Русова С. Дитячий сад на національному ґрунті // Світло. Український педагогічний журнал. Кн. третя. Видав. «Український учитель». – 1910, листопад. – С. 44–54.
9. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне життя в Чернігові у кінці XIX – поч. XX ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – 110 с.
10. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Глібова (1861–1863) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 443–462.

Сергій Конча

Руси-луд'ана з праці аль-Мас'уді: етногеографічна інтерпретація

Пропонується нова інтерпретація згадки арабського автора X ст. аль-Мас'уді про «різновид» (плем'я) русів аль-луд'ана. Наводяться аргументи на користь локалізації цього «найбільшого виду русів» у Середньому Подніпров'ї.

New interpretation of the mentions Al-Mas'udi about «kind» (tribe) rus al lud'ana is proposed. Advanced arguments in favor of localization of the «most species Ruses» in the Middle Dnipro region.

Арабського історика та географа Абу-ль-Гасана аль-Мас'уді (бл. 895–956) нерідко порівнюють з Геродотом [15]. Дійсно, за широтою охоплення матеріалу і глибиною думки цей автор знайде собі небагато рівних не тільки серед мусульманських авторів, а й в усьому ранньосередньовічному світі. У своїх працях аль-Мас'уді неодноразово торкається Надчорноморського регіону та Центрально-Східної Європи, залишивши ряд надзвичайно цінних, хоч, на жаль, і дуже стислих повідомлень з історії слов'ян і Русі [4, 117–176; 6, 109–118]. В науковій літературі багаторазово обговорювались і стали хрестоматійними його згадки про слов'янське плем'я *валіна*, назване «коре-

нем усіх слов'ян», про слов'янських «царів» Маджака і аль-Діра, про язичницькі вірування слов'ян. Не менш значною увагою користується детальна розповідь про потужний набіг народу *ар-рус* (русів) на південне узбережжя Каспійського моря близько 912–913 рр. [18, 211–214].

Децю менший резонанс в дослідницькій літературі отримало повідомлення аль-Мас'уді про поділ русів на «багаточисленні народи», які, у свою чергу, поділяються на «підрозділи» (племена?, князівства?), найбільший з яких зветься *аль-луд'ана* (наводяться також транскрипції *луд'ана*, *луз'ана*, *лузайа* тощо) [4, 130, 155; 6, 114; 7, 88–89; 15, 25–26].

Вказування про поділ на «підрозділи» («різновиди», «групи») знаходить паралель у поширеній серед східних авторів традиції про три «групи» русів: Куявія, Славія, Артанія [17, 411–420]. Традиція про «три групи» є частково синхронною до праць аль-Мас'уді, хоч останні не зазначили її впливу. Маємо усі підстави вважати, що як переказ про «три групи», так і вказування на численність «народів і підрозділів» у русів відбивають стан ранніх етапів державотворення серед східних слов'ян (і власне «русів»), коли в Східній Європі існувало кілька (низка?) взаємозалежних політичних центрів, які в подальшому злилися в єдине державне об'єднання «Русь».

На підтримку останнього може бути наведене повідомлення того ж аль-Мас'уді, приведене ним трохи вище: «Вони (руси) живуть на одному з узбереж моря Нитас (Чорне море)». Вони є великим народом, що не підкоряється ані царю, ані закону» [4, 130]. Вказівка про те, що руси не підкоряються «царю» (*малік*), слід, очевидно, розуміти у тому сенсі, що вони не мають над собою визнаного усіма їхніми угрупованнями правителя, хоча при цьому окремі групи (племена?) могли утворювати достатньо потужні в політичному відношенні об'єднання, як про те говорять близькі до аль-Мас'уді в часі свідчення [17, 397–420]. Одним з таких об'єднань, вочевидь, і були загадкові *аль-луд'ана*. Згідно з аль-Мас'уді, їх вирізняє не лише численність, а й значна зовнішня активність: «Вони найчисленніші, вони відвідують задля торгівлі країни Андалус (мусульманську Іспанію), Румію (Італію?, Візантію?), Кустантинію і Хазар» [4, 130]. Як для раннього середньовіччя, такий розмах торговельної діяльності не може не вражати.

В іншій своїй праці аль-Мас'уді згадує візантійське місто на протоці Босфор, що перешкоджає проникненню до Середземного моря «кораблям аль-луд'ана та інших видів русів» [6, 118; 9, 205; 16, 26].

Хто ж були ці *луда(а)на*, де мешкали, звідки походить їхня назва? Питання ці далеко не зайві з огляду на надані характеристики, та ще й у такий відповідальний для становлення держави Русь період.

Певну зачіпку щодо територіальної та хронологічної прив'язки «підрозділу» дає подальший виклад, де йдеться якраз про славнозвісний набіг русів на Каспій близько («невдовзі після») 912 року. Вочевидь, поєднання стислої ремарки про торговельну активність аль-луд'ана із приведеною за цим розлогою розповіддю про Каспійський похід має означати, що саме група лудана здійснила цей похід або ж очолила військовий союз з різних груп («видів») русів.

Похід розпочався з того, що руси «увійшли в затоку моря Нитас, що з'єднується з морем Хазар... Коли прибули кораблі русів до людей хозарських, поставлених на початку затоки (для охорони), то вони послали до царя хозарів прохання на дозвіл пройти по його країні, спуститися до його ріки і дійти до моря Хазар, що є також морем Гірканії, Табаристану та інших областей...» [4, 131; 6, 114–115]. У дослідників тексту не виникає сумніву, що «затока моря Нитас» означає тут Азовське море вкупі з нижньою частиною ріки Дон, рікою хозарів є Волга (Ітиль), а морем Хазар – Каспійське море [4, 157; 10, 111]. Хозарська сторожа «на початку затоки», імовірно, знаходилась у фортеці Саркел на Дону. Отже, рухалася флотилія русів

(у складі 500 кораблів) з Чорного моря. Оскільки постійне проживання «багаточисленного народу» русів (рівно як і найбільшого з їхніх «підрозділів») на чорноморсько-азовському узбережжі, з огляду на дані сучасної науки, виключається [3], прибути до Чорного моря руси-лудана могли тільки з Дніпра. Активність і численність «групи» лудана свідчить про її політичну могутність вже на початку X ст.

Маючи на увазі ці попередні зауваження, звернемося тепер до розгляду висловлених науковцями гіпотез щодо ідентифікації аль-лудана з історично відомими етнічними та політичними утвореннями. Таких не бракувало. Один з перших європейських дослідників тексту аль-Мас'уді Х. Френ пропонував читати *лудаана* як «ладожани», польський дослідник І. Лелевель бачив в них плем'я лучан, коментатори французького видання книги аль-Мас'уді – литовці [4, 155–156; 7, 89–90]. Академік Б. Рибаків був схильний ототожнювати луданів з улчами (названих в деяких літописах *лутичи*) [21, 184]. Сходознавець Б. Заходер вважав, що аль-Мас'уді помилково переніс на русів назву корпорації єврейських купців – *аль-радаанія*, що займалися торговельними операціями від Іспанії до Китаю [7, 90].

Втім, базуючись на першій-ліпшій подібності імен і загальних міркуваннях усі ці гіпотези практично не здобули підтримки і не мали послідовників. Натомість в науковій літературі поширилось переконання, що «луд'аана» є дуже видозміненою (зокрема внаслідок специфіки арабської абетки) формою назви «нормани», «нордмани», якою у IX – XI століттях західні хроністи називали скандинавських вікінгів [6, 114, прим. 17; 9, 206; 20, 849–850].

Уперше висунуте майже мимохідь Д. Хвольсоном, це ототожнення в подальшому отримало значну підтримку і розвиток в працях І. Маркварта і В. Мінорського [23, 342–349, 16, 25; 7, 90]. Останніми роками ототожнення поступово набуває вигляду доведеного факту, що, зокрема, можемо бачити з праць таких відомих сходознавців як О. Пріцак та Т. Калініна [20, 850; 6, 114].

Ключовим аргументом для зіставлення, здавалося б, досить далеких форм «лудана»/«лудаана» і «нормани»/«нордмани» стала згадка аль-Мас'уді про відвідування русами-лудана країни Андалус (Іспанія). Арабські автори неодноразово згадують про поїздки русів в Андалус, щоправда не з торговельними, а з грабіжницькими намірами [2, 308; 4, 129; 6, 89, 90]. Віддавна дискутується питання про те, чи дійсно руси ходили на іспанських арабів війною, чи ці вказівки є наслідком ототожнення арабськими авторами русів із західними норманами [2; 8; 16]. Зазвичай арабські андалуські хроністи називали грабіжників-вікінгів *маджус* (букв. «вогнепоклонники»), але ними вживався також термін *урдуманія*, *урманія* що є, вочевидь, запозиченим у європейських сусідів терміном «нордмани» («люди півночі»). У синхронних арабським хронікальних записах іспанців-християн північні находники нормани часом зветься *Lordoman-*, *Lorman-* (викривлене *Nordmann*). Остання назва при мінімальній кон'єктурі (в арабському письмі) зіставляється з *аль-луд'аана* Аль-Мас'уді і саме ця подібність підштовхнула І. Маркварта до «рівняння» руси-лудана = нормани [23, 348; 20, 850].

Логіка міркувань полягає в наступному. Аль-Мас'уді дізнався від своїх іспанських співплемінників (а він особисто бував в Андалусі) про те, що руси навідують цю країну,

* Ці вказівки неодноразово наводились на користь існування у IX – X ст. «Надчорноморської Русі», проте буквально розуміти їх не слід (пор. нижче).

тут він почув назву *ур(ду)мани* або ж *лор(д)мани*, як місцеві називали русів, не відрізняючи їх від інших норманів. Не зрозумівши до кінця співвідношення між поняттями «нор(д)мани» і «руси», аль-Мас'уді вирішив, що нормани зветься якась частина (одне з племен) русів і в цьому значенні навів цю назву в своїй праці, дещо її зіпсувавши.

Відповідаючи нормам графічних правок чужоземних назв в арабських текстах [16, 25], пояснення І. Маркварта наштотується, однак, на заперечення суто історичного характеру: 1. Форма «лордман», яка найкраще відповідає запропонованій І. Марквартом кон'єктурі, міститься лише в християнських латиномовних, а не в арабських джерелах. 2. Назва «урдуманія» переважно зустрічається у арабських істориків XI–XIII ст. [9, 191–199]. Немає певності, що ця назва була поширеною в Андалусі у часи аль-Мас'уді (до 950 р.) [пор: 16, 25; 20, 849]. 3. Аль-Мас'уді ретельно збирав інформацію про набіг русів 912–913 рр. [4, 128; 6, 116], він бував у Надчорноморських країнах, де, поза сумнівом, теж отримував відомості про русів, які, за його ж словами, «*тільки одні й плавають по цьому (Чорному) морю*». З огляду на ці обставини виглядає вкрай сумнівним, що «арабський Геродот» визнав за краще скористатися розпливчастими свідченнями мешканців далекого Андалусу. 4. Якби аль-Мас'уді все ж скористався інформацією андалусців, він мав би сказати приблизно так: «той вид русів, що ходить в Андалус, зветься норманами (лордманами і т. п.)». Навряд чи *специфічно західна* назва могла бути автоматично перенесена ним на русів, що ходили до Константинополя й хозарів і про яких він безперечно, мав інші джерела інформації. 5. Слова аль-Мас'уді про те, що аль-луд'ана є найчисленнішими серед («видів») русів вказують на те, що він мав певні уявлення і про інші їхні угруповання, а такої інформації він не міг отримати на протилежній країні середземноморського басейну. Поза сумнівом, свідчення про аль-луд'ана надійшли до нього з джерел, які містили інформацію від осіб, обізнаних у східноєвропейських справах.

Очевидно, ці обставини були зрозумілі В. Ф. Минорському, адже щойно прийнявши кон'єктури І. Маркварта і назвавши його побудови «всебічно обґрунтованими», він відкладає убік «родзинку» його аргументації (*луд'ан- = лордман-*), фактично повертаючись до старого припущення Д. Хвольсона, який побачив у Масудієвій назві літописне позначення норвежців – *урмане* [16, 25]. Для цього досліднику довелося зробити додаткову низку кон'єктур, що виглядали менш переконливо, ніж запропоновані І. Марквартом. Але з історичного погляду ситуація від цього не стала краще, адже жодне джерело (у т. ч. близькі в часі й досить детальні повідомлення про русів К. Порфирогенета, Ібн-Русте, Ібн-Фадлана, Лева Диякона тощо) не дає підстав вважати, що урмани-норвежці утворювали у Східній Європі якусь особливу структуру та ще й перевищували чисельно усі інші «види русів». Немає взагалі даних про те, що скандинавські найманці й колоністи в Східній Європі користувалися терміном «нор(д)мани» («урмани») як самоназвою. Таким чином, з точки зору структури (форми) назви ототожнення *луд'ана = нормани* є далеко не бездоганим, а з історичної точки зору є абсолютно непереконливим.

Значно привабливішим виглядає зіставлення аль-луд'ана зі згаданим в праці (листі) невідомого хозарського іудея (т. зв. Кембриджського Аноніма) народом LWZNYW (Лузнію, *лузанія?*) [11, 122, прим 25; 5, 155; 6, 184, прим. 48]. Запропоноване К. Коковцовим зіставлення з фонетичної точки зору навряд-чи може викликати якісь заперечення, адже ймовірність прочитання Масудієвої назви як *аль-луз'ана* визнається арабістами (написання літер «даль» і «заль» дуже подібні), а ймовірність «а» після «з» в єврейській транскрипції назви допускається специфікою абетки [5].

Проте, народ LWZNYW текстуально не співвідноситься з русами, фігуруючи в переліку степових і кавказьких народів, союзних хозарам.

Контекст згадки *лузнію* є таким: «*Володіннями мого господина (правителя Хозарії) треба [іхати] п'ятдесят днів. Ось ті, хто веде війну (б'ється) [разом] з нами: 'SY, B'V 'L'BW'V, ZYBWS, TWRQW, LWZNYW*» [5, 142].

У дослідників практично не викликає сумнівів тотожність другої й третьої назв відповідно з сукупним позначенням народів області Дербента (= Баб-ель-Абваб, частина Дагестану) і народом зихів (на заході Північного Кавказу) [11, 122; 5, 155; 6, 184]. 'SY' («асія»?) – це або узи (огузи), що були в той час північно-східними сусідами хозарів, або буртаси на півночі [5, 160]. TWRQW («турку») – або, знову ж таки, огузи (вони ж *торки* руських літописів) [5, 160], або надчорноморські угри-мадяри, які називаються турками у візантійських джерелах X століття, а також у аль-Мас'уді та у деяких інших східних авторів [11, 117]. Усі ці народи в другій половині IX – на початку X ст. були безпосередніми сусідами Хозарської держави. Майже всі вони входили час від часу у конфлікти з хозарами, але найчастіше виступали як їхні військові союзники та як напівзалежні від каганату політичні об'єднання [1, 226–232; 12, 155, 159; 18, 193–196].

Попри деякі ідентифікаційні складнощі, виглядає достатньо очевидним, що в переліку поіменовані народи, які в ті чи інші роки надавали військову допомогу хозарам («билися разом з ними»). З усього списку найбільш неясними лишаються LWZNYW: підходящого відповідника серед племен і народів степів і Кавказу не було вказано. За формою назва найкраще зіставляється, як вже сказано, із *аль-луд'ана* (*лузана*). Але чи міг бути включений «вид русів» до означеного переліку хозарських союзників?

Судячи з того, що, за аль-Мас'уді, аль-луд'ана є тим «підрозділом» русів, що регулярно відправляється (морем) до Константинополя, а до хозарської країни потрапляє через Азовське море і р. Дон, область їхнього помешкання слід шукати на Дніпрі. В такому разі вони, поза сумнівом, мають відповідати південній (внутрішній?) Русії Константина Багрянородного*, «Куявії» східних авторів, державі Олега й Ігоря (наддніпрянській її частині) за Повістю минулих літ. Як відомо з літописання, за Олега (882–912) до складу київських володінь русів була включена земля сіверян, внаслідок чого наддніпрянська Русь опинилася фактично безпосереднім північно-західним сусідом Хозарського каганату (до складу якого входили Нижнє Подоння і Донеччина [19, 41–47]).

Що ж стосується ймовірності надання союзницьких (військових) послуг русів хозарам, то кращою ілюстрацією цьому може послугувати похід 912 р.

* Зовнішньою Росією у К.Багрянородного зветься область Новгородка.

Аль-Мас'уді зображує похід як ініціативу русів, роль хозарів зводиться лише до того, що вони не перешкоджають їхнім діям. Але дослідники давно вже звернули увагу, що акція русів була, насамперед, вигідна саме Хозарській державі, адже на той час припав її черговий конфлікт з мусульманськими володарями Закавказзя. Мусульмани зазнали значних втрат, руси відволікли їхні сили від бойових дій в області Дербенту [18, 213–214]. Отже, як зазначав А. П. Новосельцев у ґрунтовному дослідженні хозарської історії: «цілком імовірно, що однією з умов для пропущення кораблів, хозари поставили допомогу русів у війні із закавказькими мусульманами» [18, 213]. На союзницькі відносини русів із хозарами – цього разу вже у боротьбі з Візантією – натякає сам автор «Кембриджського документа» [5, 142]. Наступний великий каспійський похід русів 943–944 рр. також був можливий лише за підтримки хозарів, а значить, – був їм вигідний.

Як бачимо, «Кембриджський Анонім» мав усі підстави включити русів-луданів (лузанів) до переліку хозарських сусідів, які надавали їм союзницьку допомогу. Між його згадкою про *лузанія* і розповіддю аль-Мас'уді про *аль-луд'ана* немає, таким чином, ані лінгвістичних, ані історичних суперечностей. Можна вважати, що обидва джерела взаємно підкріплюються, причому Анонім коригує назву на користь прочитання *лузана* (*лудзана*?).

Перед нами постають тепер наступні питання: 1) звідки походить назва і яка була її справжня форма? 2) чому, якщо лудани-лузани були такою значною силою, про них більше не маємо історичних згадок?

Останнє не зовсім так. У розповіді Константина Багрянородного про країну русів маємо вказання на підвладне їм слов'янське плем'я *Λενζανήνιοι* (лензане, лендзяни) [12, 45, 157], назва якого формально вже зіставлялася як з «аль-луд'ана», так і з «лузанія» [4, 156; 11, 123; 6, 184]. Зіставлення ці, проте, не знайшли визнання, натомість в науці закріпилося уявлення про лензанів, як про польське (прапольське) плем'я, що мешкало в районі Верхньої Вісли [22; 8; 12, 390].

Дійсно, Географом Баварським згадується десь, імовірно, в області Вісли плем'я *Lendizi* (*лендичі*), назва якого може відповідати угорській назві поляків *Lengiel* (< **lend-jen-*), сюди ж, вочевидь, маємо віднести літописне *Лядьска* (< **lędьска-*) *земля* і східнослов'янський термін *ляхи* [22, 196–202]. Проте той факт, що сусіди називали поляків лєндами-лєндянами не обов'язково означає, що наведена Багрянородним назва неодмінно стосується польських племен, адже повторюваність етнонімів на різних слов'янських землях є загальновідомим фактом. Автором цих рядків було вже вказано на хибність переконання в польській атрибуції *Λενζανήνιοι* [13; 14]. В короткому викладі аргументація зводиться до наступного. 1) Константин Багрянородний називає лензанів «пактіотами русів», що в даному разі вказує на політичну залежність, однак про підкорення польських племен русами близько 940-х років не тільки немає прямих даних, а й взагалі навряд-чи можливо вести мову. 2) Лензани, вкупі з уличами і деревлянами, названі сусідами печенізького племені *ядієртим*, що може вказувати на волинську, подільську, але не на польську (віслинську) локалізацію племені. 3) Лензани, подіб-

но до кривичів та не названих «інших слов'ян», виготовляли у своїх землях кораблі й відправляли їх водоймами до Києва, де ті оснащувались русами. Якщо лензани були польським племенем, вони могли би це робити, хіба що за умови перебування в області верхів'їв Прип'яті. Однак немає даних про те, що Прип'ять входила до системи тогочасних річкових магістралей. До того ж, в такому разі вони не могли би бути названі сусідами печенігів.

Як бачимо, жодній із зазначених Багрянородним характеристик племені лензанів гіпотетична локалізація в області Вісли не відповідає. Сумнівною, з огляду на «навігаційний» характер повинностей лензанів виглядає й прив'язка їх до Волині. Усе стає на свої місця при допущенні, що лензани були мешканцями Середнього Подніпров'я. Наявні дані цьому ніскільки не суперечать: перебуваючи на захід і південний захід від Києва, вони могли сусідити з деревлянами, печенігами-ядієртим, що кочували у Надбужжі, сплавляти човни до Києва ріками Тетеревом та Ірпенем і, звичайно ж, неодмінно знаходились у залежності від київських «росів»* [14, 264–269].

Запропонована локалізація означає, що лензани мали бути близькими сусідами літописних полян або ж становили якусь їх частину. Для питання про співвідношення двох цих племен вельми показово те, що тільки назва *Λενζανήνιοι* із перелічених Багрянородним «пактіотів» русів, не знаходить точного відповідника в літописанні, а поляни – єдине із значних літописних племен Подніпров'я, назва якого не відобразилась у Багрянородного.

Чи не означає це, що улюблені літописцями, але зовсім чомусь не відомі іноземним джерелам, поляни насправді звалися **lędjanę*? Дійсно, за фактично одностайним визнанням мовознавців, назва *Λενζανήνιοι* сягає слов'янського **lędo-* «лядо», «лядина» = «вільна від лісу і придатна для обробки ділянка землі» [22, 197; 8, 160–161], що є фактично синонімічним до **rolje*, терміну що лежить в основі назви полян. Очевидно, може йтись про певний синонімічний дуалізм етнічної назви, що його фактично бачимо й у випадку з польськими полянами (вони ж, очевидно, й **lędjanę* = *Lengiel*, *ляхи* тощо).

На область полян фактично вказує й інформація аль-Мас'уді, адже вочевидь дорівнюючи наддніпрянській «Росії» К. Багрянородного, область аль-луд'ана має збігатися, відповідно, і з літописною *полянською землею*.

Розвиток ранньодержавної структури «Росія» (Русь) на теренах племені полян в подальшому призвів до злиття обох понять, як це бачимо з літописного «*поляне, яко ныне зовомая русь*». Біля середини X ст. ці поняття ще розрізнялися – поляни фігурують в описі походу Ігоря 944 року поряд із «*русь*», причому ця згадка полян є останньою. З огляду на вказівку літописця про те, що саме поляни стали зватися руссю, можна припустити, що якийсь час обидві назви могли вживатися як синоніми: тобто, осілі в області Києва нащадки північних русів могли перейняти на себе назву місцевих мешканців (хоча б для того щоб відрізнитися від інших «видів» русів), місцеві ж поляни усе частіше звалися *русь*.

Саме таку ситуацію і може документувати повідомлення аль-Мас'уді про луданів-лузанів, як найближчу до Чорного моря «групу» (державу?) русів: термін *луд(з)ана*, фонетично

* Наявність в слові «*носогого*» «*е*» вважається вирішальним фонетичним аргументом на користь польського характеру назви, але, як видно з ряду прикладів, у X ст. назальні сполуки ще зберігалися у східних слов'ян [14, 266].

відповідаючи *Λενζανή* = **lędaně* – одній із назв наддніпрянських полян, має певним чином відповідати їй історично.

Але чи могли зарозумілі войовники-руси перейняти назву місцевого племені, віднесеного Порфирогенетом до числа «пактіотів»?

Велику імовірність останнього ілюструє східна традиція про три групи русів, одна з яких має назву *ас-Славійя*, що, за одноставним визнанням дослідників, відповідає літописній назві *словен ільменських* [17, 416; 6, 85]. Ми не маємо підстав вважати, що відносини русів з новгородськими словенями мали принципово різнитися від стосунків з київськими полянами.

Показово, що ряд авторів для двох груп русів називають імена як їхніх головних міст, так і власне «груп»: «*І вища їхня група зветься ас-Славійя і цар їхній [знаходиться] у місті Салав, наступна група – ал-Арсанійя, цар її сидить у місті Арсі...*» [17, 412]. Проте, ім'я групи, «цар» якої перебуває у місті Куйаба (Київ), не наведене. Вочевидь, назву «групи» було чомусь випущено вже у першоджерелі традиції (у аль-Балхі?), хоча вона мала бути відомою арабському світу, адже тут сказано, що до Куйяби (і тільки до цього міста русів! [17, 411–414]) приїзять мусульманські купці.

З огляду на усе вищесказане, маємо підстави вважати, що випущена аль-Балхі і його наступниками назва «племені русів» з області Києва знайшла подвійне відображення у працях Абу-ль-Гасана аль-Мас'уді.

1. Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. 2. Бейлис В. М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара аль-Макдиси (X в.) //

Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. II. – М., 1969. – С. 304–311. 3. Гадло А. В. Проблема Приазовской Руси, как тема русской историографии // Сборник Русского исторического общества. – Т. 4. – М., 2002. – С. 14–39. 4. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб., 1870. 5. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. Изд. 2-е. Науч. ред., послесловие, комментарии В. Я. Петрухина. – М., 2003. 6. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. 3: Восточные источники. Сост. Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова, В. Я. Петрухин. – М., 2009. 7. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 2. – М., 1967. 8. Исаевич Я. Д. Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 156–170. 9. Калинина Т. М. Арабские учёные о нашествии норманнов на Севилью в 844 г. // Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования 1999 г. – М., 2001. – С. 190–210. 10. Калинина Т. М. Днепр-Донской бассейн в представлениях арабо-персидских географов IX–X вв. // Хазарский альманах. – Т. 6. – Харьков, 2007. – С. 106–117. 11. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932. 12. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии. Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1991. 13. Конча С. LENZANINO Константина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян // Вісник Київського ун-ту. Серія: українознавство. – Вип. 11. – 2007. – С. 4–7. 14. Конча С. «Лензяни» в контексті Київської Русі // Збірник наукових праць науково-досл. ін-ту українознавства. – Т. XV. – К., 2007. – С. 256–270. 15. Микульский Д. В. Арабский Геродот. – М., 1998. 16. Минорский В. Ф. Куда ездил древние русы? // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Вып. 1 – М., 1964. – С. 19–27. 17. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 365–419. 18. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. 19. Плетнёва С. А. Хазары. – М., 1986 (2-е изд.). 20. Прицак О. Походження Русі. – Т. II. – К., 2003. 21. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв. – М., 1982. 22. *Lehr-Splawinski T. Lędzicze – Lędzianie – Lahowie* // *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata.* – Poznań, 1959. – S. 195–209. 23. *Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* – Leipzig, 1903.

Назар Котельницький

Дворянський маєток І. І. Петрункевича: питання історії та економіко-господарчої структури

Автор статті висвітлює різні аспекти діяльності послідовного опозиціонера самодержавства, яскравого представника української національної аристократії – І. І. Петрункевича.

Various aspects of activities of I. Petrunkevych, the bright representative of the Ukrainian national aristocracy are covered in the article.

Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928) – знакова постать в історії Чернігівщини другої половини XIX ст. Бурхлива політична діяльність ліберального дворянина, яскравого представника української національної аристократії, – І. І. Петрункевича, возвела діяча у ранг найбільш «одіозних» особистостей того часу, тим самим надаючи відомості про чернігівський край. В історичній літературі сформовано достатньо цілісне уявлення про політичний аспект діяльності І. І. Петрункевича. Однак донині нічого невідомо про історію та господарчу структуру маєтку І. І. Петрункевича у селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Як побачимо далі, дослідження цього питання є дуже важливим для уявлення про фінансово-економічне становище І. І. Петрункевича – послідовного опозиціонера самодержавства.

Фамільний маєток династії Петрункевичів перейшов у власність Івана Ілліча упродовж 1866–1867 рр. Батьки політика, які проживали у цей час вже в Чернігові, дарувальним актом передали маєток у Плисках у власність сина [4, 11]. Однак проблема полягала у тому, що господарство родинного осередку перебувало у стані гострої системної кризи, спричиненої процесами відміни кріпосного права у Росії. Матеріали Чернігівського губернського правління

пояснюють цю ситуацію. Так, маєток Івана Петрункевича у селі Плиски, згідно даних правління, був у кредитному закладі Чернігівського інституту громадської опіки по займу від 4 липня 1857 року. Строк закладу – 28 років, сума закладу – 5 тисяч 50 карбованців [1, арк. 1–2]. У своїх мемуарах І. І. Петрункевич вказує, що маєток було віддано в оренду угорському господарю і лише будинок залишився у його розпорядженні [4, 11]. Цілком очевидно, що головним завданням політика у найближчій перспективі повинна була стати справа порятунку фамільного маєтку.

Зауважимо, що маєток Петрункевичів славився у Борзнянському повіті своєю цінністю і прогресивністю, а тому, якщо можна так сказати, був достойний порятунку. Про це красномовно свідчить і документація Чернігівського Губернського Правління. Так, згідно з відомостями Чернігівської казенної палати, маєток Петрункевичів у Плисках складався з: 101 душі чоловічої статі тимчасовозобов'язаних селян, 307 десятин орних земель, 123 десятин сінокісної землі, 51 десятини дров'яного лісу, 30 десятин присадибної городньої землі. Всього у черезсмужному володінні налічувалось 511 десятин землі. Маєток мав наступні господарські підструктури: двір господаря з різними побудовами, будинок з шишкового лісу, ставок